

הזכות לחינוך:

יוצאים בשאלה בישראל ומאבקם להזדמנות שווה

משה שנפלד

מאמר זה הינו גרסה מעודכנת של המאמר *The Right to Education*, המופיע בספר *Off the Derech: Post-Orthodox Jewish Writing*, שעתיד להתפרסם במהלך שנת 2019 בהוצאת האוניברסיטה של מדינת ניו יורק (SUNY).

תוכן העניינים

3	מבוא – למה דווקא ישראל?
4	חרדים
4	החברה החרדית בישראל ומאפייניה
7	התנהלות המדינה אל מול היעדר לימודי הליבה במערכת החינוך החרדית
8	פתיחת התוכניות לשילוב החרדים בחברה הישראלית
9	תוצאות התוכניות לשילוב החרדים
10	יוצאים בשאלה
10	היוצאים בשאלה מהחברה החרדית בישראל ומאפייניהם
12	היקף קבוצת היוצאים בשאלה
13	אתגרים ומגמות ביציאה בשאלה
14	אפליית היוצאים בשאלה והמאבק כנגדה
14	אפליית היוצאים בשאלה
14	אחריות המדינה
16	הקמת עמותת יוצאים לשינוי והגשת תביעת הליבה
17	הישגי העמותה
18	במקום סיכום
19	ביבליוגרפיה

מבוא – למה דווקא ישראל?

מאז חורבן בית המקדש, נודע העם היהודי בתפוצתו הגיאוגרפית הרחבה. במרבית המדינות בהן נמצא כיום ריכוז יהודי ניתן למצוא גם קהילות חרדיות, וכמעט בכל מקום שבו קיימת קהילה חרדית, יש גם מי שעוזב אותה. מאמר זה יעסוק ביוצאים בשאלה - מי שגדלו בחברה החרדית ובחרו או נדחקו לעזוב אותה, האתגרים איתם הם מתמודדים ושאלת אחריות המדינה כלפיהם. בפרט הוא יתמקד ביוצאים בשאלה בישראל בעשורים האחרונים.

במובנים רבים, האתגרים איתם נאלצים להתמודד היוצאים בשאלה בישראל, דומים לאלו הניצבים בפני מי שעוזבים את החברה החרדית במדינות אחרות. הקושי הרגשי הנובע מאבדן האמונה, הנתק החלקי או המלא מהמשפחה, הקהילה והרשת החברתית, חוסר ההיכרות עם התרבות הכללית ופערי השכלה ברמות שונות, משפיעים כולם על מרבית היוצאים בשאלה ברחבי העולם. עם זאת, מתייחדת היציאה בשאלה בישראל במספר מאפיינים: הראשון שבהם הוא העובדה שמערכת החינוך החרדית בישראל מתמקדת בלימודי דת, ואינה מספקת למרבית תלמידיה השכלה רלוונטית לשוק התעסוקה המודרני. הדבר אינו מונע ממדינת ישראל לאשר ואף לתקצב באופן חלקי את מוסדות הלימוד החרדים, בו בזמן שאינה קובעת את התכנים הנלמדים בהם וכמעט שאינה מפקחת עליהם. השני הוא גודל ההחברה החרדית המונה כיום יותר מעשרה אחוזים מכלל האוכלוסיה בישראל, האחראי לכך שהשפעת רמת ההשכלה ושיעור התעסוקה של חבריה ושל מי שעזבו אותה, חורגת מגבולות החברה החרדית ומשפיעה גם על מצבה הכלכלי של המדינה כולה. השלישי נובע מהחלטתה של מדינת ישראל לתקצב מגוון מסלולים להשלמת פערי ההשכלה עבור החרדים, מסלולים שונתרו סגורים עד לאחרונה בפני מי שגדלו בחברה החרדית ובחרו לעזוב אותה.

שילוב מאפיינים אלו – פערי ההשכלה שהיוצאים בשאלה צוברים בחסות המדינה, הדרתם מהתוכניות להשלמת הפערים וההשפעה האפשרית שלהם על עתידה הכלכלי של ישראל - מייחדים את היוצאים בשאלה בישראל ממקביליהם ברחבי העולם.

בשנת 2013 זכיתי להקים יחד עם כמה מעמיתיי את עמותת 'יוצאים לשינוי' ולכהן כיושב הראש שלה עד לאחרונה. מאז הקמתה עומדת העמותה בחזית המאבק להבטחת זכויות היוצאים בשאלה, בדרישה שמדינת ישראל תיקח אחריות על הקשיים איתם מתמודדים היוצאים בשאלה בשל פערי ההשכלה שצברו ותסייע להם להשלים אותם. במאמר זה אאפיין את החברה החרדית והיוצאים בשאלה מתוכה, אתאר את האפליה ממנה סובלת קבוצה זו, אנמק מדוע מדינת ישראל אחראית לה ואסקור את המאבק להפסקת האפליה והישגיו.¹

¹ כתיבת מאמר זה לא הייתה מתאפשרת ללא עזרתם הברוכה של אהרון רוז, אסף מלחי, יהודה שוחט, ד"ר לי כהנר, פרופ' אמריטוס מנחם פרידמן ואנשים נוספים שליוו, העירו וסייעו בעריכתו ועל כך אני אסיר תודה להם. תודה מיוחדת לד"ר עידית כנפי, פרופ' בגמלאות רון הוז ורות מלר שזיהו את הפוטנציאל של המאמר גם בצורתו הגולמית ולעורכים פרופ' ג'סיקה לאנג ופרופ' עזרא קאפל שתרמו תרומה מכריעה לגרסה הסופית שלו. אחרונה חביבה, אימי היקרה שליוותה את כתיבת המאמר ותרגמו, תרמה לו לאורך הדרך ואחראית גם למרבית הדברים הטובים בחיים שלי.

החברה החרדית בישראל ומאפייניה

אוכלוסיית ישראל כוללת מספר קבוצות מיעוט אתניות ודתיות, אחת מהן היא החברה החרדית – תת קבוצה של היהדות האורתודוקסית, המעמידה את עצמה באידיאולוגיה שלה ובאורחות חייה כתרבות-נגד לחברה הסובבת אותה.² במישור האידיאולוגי מתאפיינת החברה החרדית במחויבות ללימוד תורה (שזיכתה אותה לכינוי "חברת הלומדים"), מחויבות גמורה למסורת, מחויבות להלכה בפרשנותה המחמירה והקפדנית, ועמדה אנטי ציונית או לכל הפחות עמדה מסויגת כלפי המפעל הציוני ומדינת ישראל.³ במישור הסוציולוגי-אנתרופולוגי היא מתייחדת בלבוש של חברה, אופן ההתנהלות של החברה, של מוסדותיה ושל פרטים הנמנים עמה, מערכת החינוך שלה ותפיסתה את החיים היהודים המצויים, הראויים והאידיאליים.⁴ החברה החרדית מקפידה על התבדלות מהחברה הכללית, והצליחה ליצור מסגרת המנתקת את רוב חברה כמעט לחלוטין מכל מידע על הנעשה בעולם הגדול, בפרט בעניינים הנוגדים את אורח החיים הדתי.⁵ מעבר לקושי בהגדרת חברה זו קיים גם הקושי לזהות אותה, והלמ"ס (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה) בישראל הציעה לא פחות מארבע שיטות שונות לזיהוי חרדים, על בסיס אחד או יותר מהמדדים הבאים: מוסדות הלימוד שלהם; של ילדיהם; אזורי המגורים שלהם והגדרתם העצמית.⁶

שני מאפיינים של החברה החרדית חשובים במיוחד לעניינו של מאמר זה. המאפיין הראשון הוא קצב הגידול שלה. בשנים 2015-2017 היה שיעור הפרייה של אישה חרדית 7.1, לעומת 3.2 של אישה יהודית.⁷ כתוצאה מכך התפלגות הגילאים בחברה החרדית שונה משמעותית מזו של שאר האוכלוסיה הישראלית. בשנת 2015 היוו החרדים כ-12% מכלל האוכלוסיה בישראל, אך חלקם בקרב בני ה-19-0 היה 19%.⁸ מעבר לריבוי הטבעי, זוכה החברה החרדית לחיזוק גם מצד משפחות שאינן חרדיות השולחות את ילדיהם למוסדות חינוך חרדים, התורמות לכך שבשנת 2014 29% מהתלמידים היהודים בגני הילדים למדו במוסד חרדי.⁹

² השינויים שעברה האידיאולוגיה החרדית במהלך השנים וההגירה מן החברה החרדית אליה מקשים על הגדרת מאפייניה. מאמר זה יתמקד בחברה החרדית בישראל בעשורים האחרונים.

³ מנחם פרידמן, *החברה החרדית: מקורות מגמות ותהליכים* (ירושלים, ישראל: מכון ירושלים לחקר ישראל, 1991), 9. להרחבה נוספת ראו בנימין בראון, *מדריך לחברה החרדית: אמונות וזרמים* (חולון, ישראל: הוצאת עם עובד, 2017).
⁴ קימי קפלן, "חקר החברה החרדית בישראל: מאפיינים הישגים ואתגרים" בתוך *חרדים ישראלים: השתלבות בלא טמיעה?* בעריכת עמנואל סיון וקימי קפלן (ירושלים, ישראל: מכון ון ליר בירושלים / הוצאת הקיבוץ המאוחד, 2003), 224.
להרחבה נוספת ראו חיים זיכרמן, *שחור כחול-לבן: מסע אל תוך החברה החרדית בישראל* (תל אביב, ישראל: הוצאת משכל, 2014).

⁵ בצלאל כהן, *מצוקה ותעסוקה בחברה החרדית: מבט מבפנים* (ירושלים, ישראל: מכון פלורסהיימר, 2005), 33.
⁶ הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, *שיטות מדידה ואמידת גודלה של האוכלוסיה החרדית בישראל*, ישראל פרידמן ואחרים.
⁷ גלעד מלאך ולי כהנר, *שנתון החברה החרדית בישראל: 2018* (ירושלים, ישראל: המכון הישראלי לדמוקרטיה ומכון ירושלים לחקר ישראל, 2018), 16.

⁸ שם, 20.
⁹ נרי הורביץ, *החברה החרדית: תמונת מצב* (ירושלים, ישראל: המכון החרדי למחקרי מדיניות, 2016), 23.
נחום בלס וחיים בלייך, *דמוגרפיה במערכת החינוך: שינויים ומעברים בין זרמי החינוך* (ירושלים, ישראל: מרכז טאוב לחקר מדיניות ישראל, 2016), 12.

המאפיין השני הוא תכני הלימוד במערכת החינוך החרדית וההשלכה שלהם על תעסוקת בוגריה. השקפת העולם הרווחת בחברה החרדית היא שהשקידה על לימוד התורה פוטרת את הגבר מכל טרחה לפרנסתו.¹⁰ בהתאם לכך, במערכת החינוך החרדית לבנים אין כמעט מקום ללימודים כלליים וידיעותיהם במתמטיקה, אנגלית ושאר המקצועות הכלליים מצומצמות ביותר.¹¹ כחלק מהתנגדות החברה החרדית להתערבות של המדינה בתכני הלימוד, מסרבים מרבית מוסדות החינוך החרדים לאפשר פיקוח על תוכנית הלימודים שלהם ואף נמנעים מהשתתפות במבחני ההשוואה, הנערכים בכלל מוסדות החינוך. כיוון שכך, המידע הקיים על התכנים ורמת הלימודים במוסדות אלו חלקי בלבד.¹² בכל הקשור לתכני הלימוד והיקפם קיים הבדל משמעותי בין הבנים לבנות. כמעט כל הבנים מסיימים את רכישת ההשכלה הכללית שלהם בכיתות ז' או ח', ולאחריהן מתמקדים בלימודים תורניים בלבד.¹³ גם בכיתות הנמוכות היקף הלימודים הכלליים מצומצם מאוד. בשנת 2013 למדו 42% מהבנים החרדים במוסדות פטור, המחויבים להקדיש רק 6-8 שעות שבועיות ללימודים כלליים, הנדחקות לרוב לסוף יום הלימודים ואינם מלמדים אנגלית ומדעים בכלל.¹⁴ גם המקצועות הנכללים בתוכנית הלימודים, נלמדים ברמה נמוכה מאוד שאינה מספקת את הכלים הנדרשים להשתלבות עתידית בשוק העבודה הכללי. כך לדוגמה מסתיימים לימודי המתמטיקה לרוב ברמת לוח הכפל ושברים פשוטים ורמת האנגלית מגיעה לקריאה וכתובה של משפטים פשוטים, במידה והיא בכלל נלמדת.¹⁵ נתונים חלקיים שפורסמו מלמדים על כך שהציון הממוצע של תלמידי מערכת החינוך החרדית הנבחרים בבחינות המיצ"ב (בחינות השוואה ארציות) בתחומי המתמטיקה והאנגלית הוא כ-25 מתוך 100 לעומת כ-60 בשאר מערכות החינוך של היהודים.¹⁶ לעומתם, זוכות הבנות לחינוך כללי רחב יותר. כמעט כולן לומדות לימודים כלליים ברמה קרובה לזו של בתי הספר הממלכתיים, אך רובן אינן ניגשות לבחינות הבגרות. כ-60% מהן נבחנות במסגרת פרטית, שאינה מאפשרת להן להתקבל ללימודים אקדמיים, בשל רצונם של מנהלי המוסדות למנוע מהתלמידות לעבור למסגרת של מכללה או אוניברסיטה, במקום להמשיך במסלול הלימודים החרדי המקובל – לימודי הוראה למשך שנתיים נוספות.¹⁷

רמת הלימודים במערכת החינוך החרדית משפיעה גם על שיעור הזכאות של תלמידיה לתעודת בגרות. בשנת הלימודים 2011/12 רק 38% מהתלמידות ו-14% מהתלמידים במוסדות החרדים ניגשו לבחינת בגרות, רק 17% מהתלמידות ו-2% מהתלמידים זכו לתעודת בגרות מלאה ורק 9% מהתלמידות ו-1% מהתלמידים זכו לתעודה המאפשרת קבלה לאוניברסיטה. לצורך השוואה, ממוצע הניגשים לבחינות הבגרות בקרב היהודים

¹⁰ כהן, מצוקה ותעסוקה בחברה החרדית, 30.

¹¹ יעקב לופו, מפנה בחברה החרדית: הכשרה מקצועית ולימודים אקדמיים (ירושלים, ישראל: מכון פלורסהיימר, 2003), 7-48.

כהן, מצוקה ותעסוקה בחברה החרדית, 41.

¹² הכנסת, מרכז המחקר והמידע, לימודי ליבה במערכת החינוך החרדית, אתי וייסבלאי, 4, 19.

¹³ לטם פרי-חזן, החינוך החרדי בישראל: בין משפט, תרבות ופוליטיקה (ירושלים, ישראל: המכון למחקרי חקיקה ולמשפט השוואתי ע"ש הרי' ומיכאל סאקר, הפקולטה למשפטים, האוניברסיטה העברית, 2013), 158-156.

¹⁴ גלעד מלאך, מאיה חושן ולי כהנר, שנתון החברה החרדית בישראל: 2018 (ירושלים, ישראל: המכון הישראלי לדמוקרטיה ומכון ירושלים לחקר ישראל, 2018), 61. ראובן גל, יהודה מורגנשטרן ויעל אלימלך, מחקר על הפוטנציאל למצוינות בלימודי מתמטיקה ופיזיקה במערכת החינוך החרדית (חיפה, ישראל: מוסד שמואל נאמן, 2017), 13.

וייסבלאי, לימודי ליבה במערכת החינוך החרדית, 13.

¹⁵ פרי-חזן, החינוך החרדי בישראל, 149-155.

¹⁶ מיכל צ'רנוביצקי ודבורה פלדמן החצר האחורית של החינוך בישראל: תמונת מצב והמלצות מדיניות (ישראל: קרן ברל

כצנלסון, 2018), 30-31.

¹⁷ לופו, מפנה בחברה החרדית, 80. גל ואחרים, מחקר על הפוטנציאל למצוינות, 18-19.

בישראל הוא 93%, כאשר 71% מתוכם זכאים לתעודת בגרות מלאה ו-61% זכאים לתעודה המאפשרת קבלה לאוניברסיטה.¹⁸ רמת הלימודים הכלליים הנמוכה משליכה גם על המיומנויות של הגברים הצעירים החרדים, שנמוכות משמעותית ובאופן מובהק מאלו של שאר היהודים בכל סוגי המיומנויות שנבחנו, בייחוד בתחום פתרון הבעיות בסביבה מתקשבת. התמונה דומה גם בקרב הנשים, אולם גודל הפערים הוא כמחצית מזה של הגברים.¹⁹ נוסף על כך קיימים פערים גדולים מאד בין הגברים החרדים לשאר הגברים היהודים בידיעת השפה האנגלית, רק כ-23% בלבד מהגברים החרדים בני 20-34 מדווחים על ידיעת השפה האנגלית ופחות מ-50% מתוכם מדווחים על שליטה בדיבור וקריאה ברמה טובה מאד, לעומת 83% מהגברים היהודים שאינם חרדים שמדווחים על ידיעת השפה מתוכם כ-90% ברמה טובה מאד.²⁰

רמת ההשכלה הנמוכה של החרדים משפיעה גם על שיעורי התעסוקה שלהם ואיכותה. בשנים האחרונות אחוז המועסקים בקרב הגברים החרדים הוא כ-51%, נתון הנמוך באופן משמעותי משאר הגברים היהודים, שם מגיע השיעור ל-88%. שיעור התעסוקה של הנשים החרדיות נמוך אף הוא מזה של שאר היהודיות, אולם הפער קטן יותר – 73% ו-82% בהתאמה.²¹ ההכנסה החודשית הממוצעת של משק בית חרדי מעבודה בשנת 2016 הייתה נמוכה בכ-45% מזו של שאר משקי הבית היהודים ותשלום המיסים הישירים נמוך בכ-67% מזה של שאר היהודים.²² שילוב נתונים אלו עם מספר הנפשות הגבוה של משק בית חרדי ממוצע הופך את הפערים למשמעותיים עוד יותר ואת החברה החרדית לאחד המגזרים העניים ביותר בישראל.

קיימים מספר גורמים להיקף ורמת התעסוקה הנמוכים של החברה החרדית, הכוללים בין השאר את האידיאולוגיה החרדית ומחסור בתמריצים מצד המדינה לכניסה לשוק התעסוקה.²³ עם זאת, סקרים ומחקרי הערכה שנערכו במסלולי השלמת הפערים השונים העלו, שהגורמים העיקריים לנשירה מהתוכניות ולקשיים של הגברים החרדים במציאת מקצוע איכותי, הם פערי ההשכלה והיעדר הרגלי למידה.²⁴ כך גם ניתן ללמוד מהדמיון בין שיעור התעסוקה לאורך ארבעים השנים האחרונות בין הגברים החרדים לבין שאר הגברים בעלי 0-4 שנות השכלה בישראל.²⁵

¹⁸ מלאך ואחרים, *שנתון החברה החרדית בישראל: 2016*, 82-86. החלוקה המקובלת במחקרים דמוגרפים בישראל היא לשלוש קבוצות: 1. יהודים שאינם חרדים ואחרים (נוצרים ובני דתות אחרות), 2. ערבים, 3. חרדים. בחירה זו היא תוצאה של המאפיינים הייחודיים של הערבים והחרדים. בהתאם לכך, לאורך המאמר יושוו במרבית המקרים נתוני החברה החרדית לזו של שאר היהודים ולא לממוצע בישראל.

¹⁹ בנק ישראל, "הסקירה הפיסקלית התקופתית ולקט ניתוחים מחקריים", 19-20.

²⁰ משרד האוצר. "סקירה כלכלית שבועית: 17 בדצמבר 2017", עמ' 9.

²¹ מלאך ואחרים, *שנתון החברה החרדית בישראל: 2018*, 55.

²² הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, "הכנסות והוצאות משק הבית: נתונים מסקר הוצאות משק הבית 2016 סיכומים כלליים" לוח 13.

²³ לופו, *מפנה בחברה החרדית*, 7-48.

²⁴ כהן, *מצוקה ותעסוקה בחברה החרדית*, 29-48.

²⁵ משרד התעשייה, המסחר והתעסוקה מנהל מחקר וכלכלה, *מרכזי פיתוח תעסוקת חרדים (מ פ ת ח): מאפיינים סוציו-דמוגרפיים ותעסוקתיים של הפונים והפעילות במרכזים דו"ח מס' 1*, חגית סופר-פרומן, 21.

איתן רגב, "השכלה ותעסוקה במגזר החרדי" בתוך *דוח מצב המדינה: חברה, כלכלה ומדיניות 2013* בעריכת דן בן-דוד (ירושלים, ישראל: מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל, 2013).

יוחאי חקק, *בין קודש לתכלס: גברים חרדיים לומדים מקצוע* (ירושלים, ישראל: מכון פלורסהיימר, 2004), 97-99.

²⁵ רגב, *השכלה ותעסוקה במגזר החרדי*, 112-113.

השילוב של שני המאפיינים שנמנו - רמת ההשכלה הנמוכה בחברה החרדית וקצב הריבוי הגבוה שלה, אחראים לכך שההשלכות של היקף תעסוקת החרדים ואיכותה על הכלכלה הישראלית, הולכות וגדלות עם השנים. לפי תחזית הלמ"ס, ללא מעברים בין קבוצות האוכלוסיה, אחוז החרדים בגילאי העבודה העיקריים עתיד לעלות מ-7.5% בסוף שנת 2015 ל-26% בשנת 2065.²⁶ שינוי זה עתיד להשפיע על הכלכלה הישראלית באופן דרמטי ולהערכת משרד האוצר, ללא שינוי משמעותי באחוזי התעסוקה של החרדים והערבים, עתידה מדינת ישראל להגיע ליחס חוב-תוצר שיוביל לפשיטת רגל עד שנת 2059.²⁷

התנהלות המדינה אל מול היעדר לימודי הליבה במערכת החינוך החרדית

במשך שנים רבות התמקד המחקר האקדמי בנושא החברה החרדית באספקטים הסוציולוגיים, אך ההשלכות של אורח החיים שלה על הכלכלה כמעט ולא זכו להתייחסות.²⁸ במהלך המחצית השניה של שנות ה-90 הצביעו לראשונה מספר מחקרים על שיעור התעסוקה הנמוך של החרדים, הגורמים לו והסכנה הנשקפת מכך למשק הישראלי. בתחילת שנות ה-2000 החלו לעסוק בנושא גם גופי המחקר הממשלתיים, בראשם בנק ישראל, הביטוח הלאומי והלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.²⁹ יחד עם עליית המודעות לנתונים אלו בקרב כלל האוכלוסיה וקובעי המדיניות, החל העיסוק בשאלה, כיצד נכון להתמודד עם הסיכון שאורח החיים החרדי הנוכחי מהווה לכלכלת ישראל.

הניסיון הראשון לפתרון הבעיה הכלכלית, התמקד בשינוי התכנים הנלמדים במערכת החינוך החרדית. שאלת העצמאות של מערכת החינוך החרדית עתיקה כימי מדינת ישראל ואף יותר. כבר במכתב הסטטוס קוו ששלח בשנת 1947 דוד בן גוריון, אז יושב ראש סוכנות היהודית, לאגודת ישראל שייצגה את החרדים, הובטחה אוטונומיה מלאה למערכת החינוך החרדית, בכפוף להגדרת מינימום של לימודי חובה על ידי המדינה. מינימום זה זכה במהלך השנים לכינוי 'לימודי הליבה'. בהתאם לכך, דרשו חלק מחברי הכנסת וארגונים שונים ממשרד החינוך לאכוף את חובת הוראת לימודי הליבה על מערכת החינוך החרדית, ולמצער להימנע מתקצוב מוסדות לימוד שאינם מלמדים אותם. המאבק התנהל בחלקו במישור המשפטי, באמצעות הגשת עתירות לבג"צ (בית המשפט הגבוה לצדק), ובחלקו במישור הפוליטי על ידי נסיונות לשנות את החוק ו/או התקנות של משרד החינוך, באופן שימנע את המשך תקצוב המוסדות שאינם מלמדים לימודי ליבה.

במהלך השנים 1999-2008 הוגשו מספר עתירות לבג"צ בדרישה לאכוף את חובת לימודי הליבה במערכת החינוך החרדית, אך משרד החינוך התנגד לכל ניסיון ואף נמנע מיישום הוראות בית המשפט מספר פעמים. בשנת 2008 נחקק חוק מוסדות חינוך תרבותיים יחודיים, שעיגן את עצמאותן של הישיבות הקטנות ואפשר

²⁶ הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, "הודעה לתקשורת: תחזית אוכלוסיית ישראל עד שנת 2065".

²⁷ משרד האוצר, השינויים הדמוגרפיים והשלכותיהם על המצרכים הפיסקליים בשנים 2014-2059, אסף גבע.

²⁸ גלעד מלאך, הסדריות חדשה: אסטרטגיה של מדיניות ציבורית ביחס לחרדים (חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, 2013), 151. לסקירה מקיפה ראו קימי קפלן, "חקר החברה היהודית הדתית בישראל: הישגים, החמצות ואתגרים", *מגמות* נ"א 2 (2017), 207-250.

²⁹ הבולט שבהם היה:

Eli Berman and Ruth Klinov, "Human capital investment and nonparticipation: Evidence from a sample with infinite horizons", *Discussion Paper No. 97.05*. (Jerusalem, Israel: The Maurice Falk Institute for Economic Research in Israel, 1997).

לסקירה מקיפה ראו מלאך, *הסדריות חדשה*, 40.

את תקצובן, מבלי שתהיינה כפופות לתכנית הלימודים של משרד החינוך ולמעשה – מבלי שיילמדו בהם תכני הליבה בכלל.³⁰ עתירה נוספת הוגשה בדרישה לפסול את החוק, בטענה שהמדינה אינה יכולה לפטור עצמה מהמחויבות שלה כלפי התלמידים להעניק להם השכלה בסיסית, אך נדחתה על ידי בית המשפט העליון בשנת 2014, תוך שהשופט יצחק עמית מציין: "לא על בית משפט זה המלאכה, להוציא לחברה הישראלית את הערמונים מהאש, בסוגיה הרגישה והנפיצה של החינוך במגזר החרדי".³¹

פתיחת התוכניות לשילוב החרדים בחברה הישראלית

במקביל למאבק לאכיפת חובת לימודי ליבה במערכת החינוך החרדית, החלו קובעי המדיניות לסייע לחרדים הבוגרים המבקשים להשלים את פערי ההשכלה ולהשתלב בשוק התעסוקה.³² בשנת 2004 הוקם מיזם תב"ת (תנופה בתעסוקה) בשיתוף פעולה עם הגוינט ומשרד התמ"ת (תעשייה מסחר ותעסוקה), שאחת מקבוצות היעד שלו היא החברה החרדית. בשנת 2007 נפתח מסלול שח"ר (שירות חרדים) הראשון בצבא.³³ בשנת 2009 נערך מחקר מקיף בנושא תעסוקת חרדים על ידי המועצה הלאומית לכלכלה ומסקנותיו הובילו להגדרת יעדי תעסוקה ייחודיים לחברה החרדית.³⁴ בשנת 2012 פורסמה תוכנית החומש הראשונה של הות"ת (הוועדה לתכנון ותקצוב של המועצה להשכלה גבוהה) להשכלת חרדים ובשנת 2017 - השנייה. לצד התקציבים הרבים שמשיקעה המדינה בתוכניות אלו, זוכים החרדים לסיוע גם מצידן של קרנות פילנתרופיות שונות, שהבולטות שבהן הן ארגון הגוינט, קרן ק.מ.ח. וקרן ידידות טורונטו הנתמכות על ידי תורמים פרטיים ברחבי העולם.

במהלך השנים התרחב היקף מסלולי השלמת פערי ההשכלה המיועד לחרדים. בשנת 2017 פעלו מסלולים מיוחדים לחרדים ב-19 מכללות ואוניברסיטאות, שמעבר להתאמתם לאורח החיים החרדי, כוללים גם הקלות בתנאי הקבלה, תקצוב סיוע אקדמי נוסף והתאמה של תוכנית הלימודים. הסטודנטים החרדים אף זוכים למלגות לימודים מטעם המדינה וקרנות פילנתרופיות שונות.³⁵ תוכנית החומש החדשה שאושרה על ידי הות"ת בשנת 2017 כוללת תקציב של 1.2 מיליארד ש"ח למטרה זו ל-6 השנים הבאות.³⁶ בנוסף לסיוע זה, מפעיל משרד החינוך, באמצעות זכיון חיצוני, קורסי השלמת בגרויות בחינם לחרדים.³⁷

מסלולי ההשתלבות בצבא מחולקים לשניים. מסלולי השח"ר השונים מיועדים בעיקר לגברים נשואים וכוללים השלמה חלקית של פערי השכלה והכשרה מקצועית לפני תחילת השירות, המאפשרות להם לשרת

³⁰ וייסבלאי, לימודי ליבה במערכת החינוך החרדית, 7-10.

³¹ טל פרוסט, "ליבה לשם מה? הערת פסיקה בעקבות פסק דין רובינשטיין: זכות היציאה וחינוך לחשיבה ביקורתית במסגרת לימודי הליבה במגזר החרדי בישראל", מחקר משפט ל' (2016), 564-566.

³² לסקירה מקיפה של התהליך ראו לופו, מפנה בחברה החרדית, 49-73.

וכן מלאך, הסדריות חדשה, פרקים 4-6.

³³ משרד התעשייה, המסחר והתעסוקה מנהל מחקר וכלכלה, גברים חרדים בשירות צבאי טכנולוגי: השתלבות בוגרי מסלולי שח"ר בשוק העבודה, דו"ח מחקר הערכה אסוף מלחי, 9-12.

³⁴ המועצה הלאומית לכלכלה, משרד ראש הממשלה, המגזר החרדי בישראל: העצמה תוך שילוב בתעסוקה, חגי לוי.

המועצה הלאומית לכלכלה, משרד ראש הממשלה, "הוועדה לבחינת מדיניות התעסוקה: דו"ח סופי", 13.

³⁵ המועצה להשכלה גבוהה, תוכנית החומש של מל"ג-ות"ת לאוכלוסייה החרדית לשנים תשע"ב-תשע"ו מחקר הערכה והמלצות לחומש הבא (תשע"ז-תשפ"א), גלעד מלאך, לי כהנר ואיתן רגב.

³⁶ המועצה להשכלה גבוהה, "מערכת ההשכלה הגבוהה: התכנית הרב שנתית 2017-2022 (תשע"ז-תשפ"ב), מסיבת עיתונאים".

הכנסת, מרכז המחקר והמידע, תכניות סיוע ממשלתיות לבעלי רקע חרדי: בתחומי ההשכלה הגבוהה, התעסוקה והשירות הצבאי, איתי פידלמן, 5-13.

³⁷ מנהל הרכש הממשלתי, "מכרז להפעלת תכנית הכנה לבחינות בגרות ללומדים במגזר החרדי".

בתפקידים המכינים אותם לשוק התעסוקה. מסלולי נצח יהודה כוללים שירות בגדודים או פלוגות נפרדות, לרוב בתפקידים קרביים למשך שנתיים בלבד (במקום קרוב לשלוש שנים כמו שאר הגברים). בשארית הזמן מקבל החייל אפשרות ללמוד במכינה או במסלול הכשרה תעסוקתית, תוך שהוא עדיין זוכה לתמיכת הצבא, מתוך הבנה כי לגברים אלו חסרים כישורים, מיומנויות והשכלה הרלוונטית לשוק העבודה. נוסף על כך זוכים החרדים למיון מותאם, המאפשר להם השתלבות במסלולים מובחרים ותפקידי פיקוד, למרות הנתונים הנמוכים הנובעים מפערי ההשכלה שלהם.³⁸

בתחום התעסוקה מפעילה המדינה מגוון תוכניות סיוע. במהלך השנים הוקמו 11 מרכזי הכוון תעסוקתי ברחבי הארץ, המופעלים על ידי הגיוינט, מספר עיריות ומשרד העבודה והרווחה, המספקים מידע וסיוע להשתלבות חרדים בשוק התעסוקה.³⁹ הסיוע כולל בין השאר שירותי מיון והשמה, הפעלת קורסים מקצועיים בחינם, שוברים למימון כמעט מלא של קורסים נוספים, מלגות לימודים וקיום להנדסאים, עידוד העסקת חרדים באמצעות מענקים למעסיקים ותמיכה ביזמים חרדים.⁴⁰

תוצאות התוכניות לשילוב החרדים

המאמצים המרובים שהושקעו בתוכניות לחרדים השיגו רבות מהמטרות שלהם, אולם התוצאות מלמדות שהדרך עוד ארוכה. אחוז הנשירה של החרדים מהלימודים במכינות הקדם אקדמיות עומד על 47% בקרב הגברים ו-45% בקרב הנשים.⁴¹ בנוסף לכך 48% מהחרדים ו-29% מהחרדיות נושרים במהלך הלימודים לתואר ראשון, בהשוואה ל-25% ו-18% בקרב שאר היהודים בהתאמה.⁴² נתון זה מטריד במיוחד, בהתחשב בעובדה שמבדיקות שנערכו עולה שרמתם האקדמית של התוכניות לוקה בחסר.⁴³ מאפיין נוסף בו מתייחדים החרדים הוא תחומי הלימוד והמוסדות בהם הם בוחרים ללמוד. כך, לדוגמה, בשנת 2014 למדו כ-65% אחוז מהגברים החרדים לתארים במשפטים או מנהל עסקים להם ביקוש נמוך במשק, רובם במסגרות מיוחדות לחרדים בהם מתקיימת הפרדה מגדרית, המשתייכות למכללות פרטיות שרמתן האקדמית נמוכה.⁴⁴ בשנים האחרונות, צמצמה מל"ג-ות"ת את התמיכה בסטודנטים הלומדים מקצועות אלו וכיום כשליש מהסטודנטים החרדים בוחרים ללמוד את מקצועות ההוראה, למרות שמרבית בוגרי המקצוע אינם עוסקים בו.⁴⁵

גם בתחום התעסוקה המצב רחוק מלהשביע רצון. בעוד הנשים עברו את יעד התעסוקה שהוגדר להן, הגברים משתרכים הרחק מאחור. מאז שנת 2015 נבלם הגידול בשיעור החרדים המועסקים והוא אף ירד במעט.⁴⁶

³⁸ הכנסת, מרכז המחקר והמידע, שירות צבאי של חרדים וחרדים לשעבר, אוריאנה אלמסי, 10-14.

³⁹ בעבר השתייך תחום התעסוקה למשרד הכלכלה ולפני כן למשרד התמ"ת

⁴⁰ פידלמן, תכניות סיוע ממשלתיות לבעלי רקע חרדי, 13-20.

⁴¹ נתון זה אינו מושווה לממוצע בקרב מי שאינם חרדים, כיוון שרובם אינם נזקקים למכינה ומתקבלים ללימודים על בסיס תעודת הבגרות שהשיגו בבית הספר.

⁴² איתן רגב, "אתגרים בהשתלבות חרדים בלימודים אקדמיים" בתוך דוח מצב המדינה: חברה, כלכלה ומדיניות 2016 בעריכת אבי וייס (ירושלים, ישראל: מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל, 2016).

⁴³ משרד מבקר המדינה ונציבות תלונות הציבור, "דוח שנתי 69: הוועדה לתכנון ולתקצוב - ות"ת", 2055-2056.

⁴⁴ איליה זטקובצקי וראובן גל, בין מח"ר להיום: מערכת אקדמית לחרדים על פרשת דרכים (חיפה, ישראל: מוסד שמואל נאמן, 2015), 14.

⁴⁵ מלאך ואחרים, שנתון החברה החרדית בישראל: 2018, 34. משרד מבקר המדינה ונציבות תלונות הציבור, "דוח שנתי

69 ב", 2044-2045.

⁴⁶ משרד האוצר, "סקירה כלכלית שבועית: 24 בספטמבר 2017". מלאך ואחרים, שנתון החברה החרדית בישראל: 2018,

56.

בנוסף לכך, גם איכות התעסוקה של החרדים העובדים נמוכה למדי והיקף המשרה והשכר השעתי שלהם נמוכים מאלו של שאר האוכלוסיה היהודית וכתוצאה מכך ההכנסה של הגברים החרדים נמוכה בכ-43% מזו של שאר הגברים היהודים.⁴⁷ כ-56% מהם עוסקים במקצועות המשתייכים למערכות ציבוריות קהילתיות הכוללים את תחומי החינוך, בריאות, רווחה ופקידות זוטרה במנהל הציבורי והעירוני, רובם בעלי הכנסה נמוכה למדי. מנגד, רק כשני אחוזים מהחרדים מועסקים בענף המחשבים (רובן נשים) וכחצי אחוז בלבד במשרות פיתוח (נתון הנמוך בכ-80% מהשיעור בקרב כלל האוכלוסיה).⁴⁸

נתונים אלו מלמדים על עומק פערי ההשכלה של בוגרי מערכת החינוך החרדי, המתקשים להשלים אותם ולהשתלב בשוק התעסוקה הישראלי, למרות הקצאת המשאבים הנרחבת מצד המדינה וגופים פילנתרופים. עמדה זו הובעה במפורש במסמך פנימי על ידי המל"ג (המועצה להשכלה גבוהה), שתלתה את אחוזי הנשירה הגבוהים של בוגרי החינוך החרדי מהמסלולים שפתחה, בפערי ההשכלה איתם הם מתמודדים.⁴⁹

יוצאים בשאלה

היוצאים בשאלה מהחברה החרדית בישראל ומאפייניהם

לצידה של החברה החרדית, הזוכה במהלך העשורים האחרונים לתשומת לב רבה מצד החוקרים וקובעי המדיניות, צמחה לאיטה קבוצת אוכלוסיה נוספת שלא נהנתה מאותה תשומת הלב – היוצאים בשאלה. 'יוצאים בשאלה' הוא המונח הרווח כיום בישראל לתיאור מי שגדלו בחברה החרדית ועזבו אותה.⁵⁰ הוא נטבע כמעין תמונת מראה לביטוי 'חזרה בתשובה' המתאר מעבר מאורח חיים שאינו דתי לאורח חיים דתי. לכינוי זה מספר חסרונות, שכן חלק ממי שגדלו בחברה החרדית והפכו לדתיים אינם מגדירים את עצמם כיוצאים בשאלה ומנגד יש המתייחסים למי שגדל כדתי והפך לחילוני כאל יוצא בשאלה. יש המייחסים למונח זה דימויים שונים (לחיוב או לשלילה) ולכן נמנעים משימוש בו, אולם כיום הוא עדיין משמש כביטוי הנפוץ ביותר לתיאור הקבוצה ולכן נבחר לשמש במאמר זה. גם המונח שהתקבע באנגלית - OTD (Off The Derech) שנוי במחלוקת מטעמים דומים. מאמר זה יעסוק במי שלמדו במוסדות חינוך חרדים וכיום אינם מגדירים את עצמם כחרדים ובהמשכו יעשה שימוש בכינוי 'יוצאים בשאלה' על פי הגדרה זו. הרציונל להגדרה יתבהר בהמשך, עם תיאור האפליה איתה מתמודדת קבוצה זו.

הסיבות המדווחות ליציאה מן המגזר החרדי כוללות: אי נחת, תהיות או אובדן האמונה; תחושת מחנק, רצון באוטונומיה וקושי להגיע למיצוי עצמי במסגרת החברה החרדית; ביקורת על החברה החרדית, המובילה לרוב לבחירה באורח חיים דתי או מסורתי; טראומה וחוויות פגיעה (לרוב מינית) במסגרת החרדית, המובילה

⁴⁷ משרד האוצר, "סקירה כלכלית שבועית: 17 בדצמבר 2017", עמ' 7.

⁴⁸ הורביץ, החברה החרדית, 61.

⁴⁹ מסמך מס' 9444 שנשלח לחברי המל"ג לקראת ישיבת המל"ג שהתקיימה ביום 23/5/2017, סע' 100. לא פורסם.

⁵⁰ בעבר רווח גם הביטוי 'חוזרים בשאלה'.

לערעור תפיסת העולם של הצעיר. לעיתים הסיבות מעורבות זו בזו וכן נפוצים מקרים בהם תהליך היציאה מתחיל מסיבה אחת, אך עם הזמן סיבה אחרת תופסת את מקומה בראש מערך השיקולים.⁵¹

המאפיינים אותם פיתחה החברה החרדית בעשורים האחרונים, אפשרו לה ליצור תהליך סוציאליזציה בלתי מופרע של הנולדים בתוכה, הנמשך עד לגילאי ה-30. תהליך זה כולל הקדמה של גיל הנישואין, גידול במספר הילדים ופערי השכלה הולכים וגדלים בין החברה החרדית לישראלית, והוא אחראי למחיר הגבוה שמשלם החרדי הבוחר לצאת בשאלה, בייחוד לאחר שנות הנעורים.⁵² בשל כך מתחיל לרוב תהליך היציאה בטווח הגילאים 17-22.⁵³ בתקופה זו זוכה הצעיר החרדי לעצמאות יחסית, כיוון שהוא בוגר מספיק בכדי לקבל החלטות ועדיין לא התחתן (גיל הנישואין הממוצע בחברה החרדית הוא 22-18 בתלות במין ובקהילה).⁵⁴ מיעוט מבין היוצאים בשאלה מתחילים את התהליך בגיל מוקדם יותר ומיעוט נוסף (שגדל בשנים האחרונות) בוחרים לצאת בשאלה לאחר שנישאו והביאו ילדים, במרבית המקרים צעד זה מוביל לגירושין. המקרים הנדירים ביותר הם בו בוחרים שני בני הזוג לצאת יחד בשאלה.

קבוצה מקבילה ליוצאים בשאלה היא הנערים הנושרים ממוסדות החינוך החרדים (מכונים לעיתים 'שבבניקים'). נערים אלו ממשיכים להגדיר את עצמם כחרדים, למרות שאינם ממשיכים במסלול המקובל עבור בני גילם בחברה החרדית.⁵⁵ בעבר היה המעבר מקבוצת הנוער הנושר אל היוצאים בשאלה נדיר למדי, אולם בשנים האחרונות מתרחבת התופעה בה צעירים שהשתייכו לקבוצת הנוער הנושר יוצאים בשאלה לאחר מספר שנים, אם בגלל שראו בקבוצה הראשונה מעין תחנת ביניים ואם בגלל ששינו את תפיסת עולמם עם השנים, כך שכיום הגבול בין הקבוצות היטשטש לחלוטין. קבוצה נוספת התורמת לטשטוש הגבולות בין החרדים ליוצאים בשאלה ומשמשת לעיתים מעין תחנה במסלול היציאה, היא 'החרדים החדשים', מונח המתאר את מי שמשייכים את עצמם לחברה החרדית לפי הגדרתם, אך מורדים בחלק מהמוסכמות שלה ובוחרים לרכוש השכלה אקדמית, להתגייס לצבא ולהשתלב בשוק התעסוקה.⁵⁶

⁵¹ נרי הורביץ, יציאה בשאלה: סיכון, סיכוי ומדיניות חברתית (ירושלים, ישראל: עמותת יוצאים לשינוי, 2018), 11-16. המחקר האקדמי האיותני בנושא היציאה בשאלה מהחברה החרדית שקדם למחקר זה מצומצם למדי ומבוסס על מספר מראיינים קטן שרובם יצאו לפני 10-20 שנה, בתקופה שקדמה לגידול בהיקף היציאה שיתואר להלן. כיוון שכך הוחלט לבסס את המידע המופיע במאמר זה, בעיקר על מחקרו של ד"ר הורביץ שנערך במהלך השנה האחרונה, אשר ממצאיו משתלבים ומרחיבים את אלו שקדמו לו.

לרקע נוסף ראו גם שרית ברזילאי, לפרוץ מאה שערים: מסע אל עולמם של היוצאים בשאלה (תל אביב, ישראל: הוצאת משכל, 2004).

אורנה שני, חרדים מהגרים לישראליות: הדיסקורס של בחורים מהקהילה החרדית על "היציאה לשאלה" ותהליך השתלבותם בחברה הישראלית (חיבור לשם קבלת התואר מוסמך אוניברסיטה, אוניברסיטת בן גוריון, 2005).

גליה וינברג-קורניק, בין "מראית עין" לאותנטיות: חוויות, משמעויות והשתמעויות בקרב "יוצאים בשאלה" (חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת חיפה, 2012).

שלומי דורון, המהלכים בין העולמות: "חזרה בתשובה" ו"חזרה בשאלה" בחברה הישראלית (תל אביב, ישראל: הוצאת הקיבוץ המאוחד, 2013).

⁵² מנחם פרידמן, "על הניסים: פריחתו של 'עולם התורה' (הישיבות והכוללים) בישראל" בתוך ישיבות ובתי מדרשות בעריכת עמנואל אטקס (ירושלים, ישראל: מרכז שז"ר בשיתוף מרכז דינור באוניברסיטה העברית, 2006), 440.

⁵³ הורביץ, יציאה בשאלה, 16.

⁵⁴ הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, החרדים: תפרוסת גאוגרפית ומאפיינים דמוגרפיים, חברתיים וכלכליים של האוכלוסייה החרדית בישראל 1996-2001, נורמה גורביץ ואילת כהן-קסטרו, 37.

⁵⁵ זיכרון, שחור כחול-לבן, 121-127.

⁵⁶ שם, 99-114.

היקף קבוצת היוצאים בשאלה

קשה להעריך בצורה מדויקת את היקף קבוצת היוצאים בשאלה, בשל מיעוט מחקרים כמותניים בנושא. לפי נתוני משרד החינוך כ-20% מהבנים וכ-9% מהבנות הלומדים במוסדות חינוך החרדים המתחילים את כיתה ז' נושרים לפני סוף כיתה י"ב, אולם מרביתם משתייכים לקבוצת הנוער הנושר שהוזכרה לעיל ויתכן שאינם עתידים לצאת בשאלה.⁵⁷ בשנים האחרונות, השיטות השונות לכימות היוצאים בשאלה מספקות כולן הערכות בטווח הנע בין 7 ל-10 אחוזים משנתון של צעירים חרדים, שהם כ-1,000-1,500 צעירים שיוצאים בשאלה בכל שנה. המחקר הראשון שנערך בתחום, התבצע בשנת 2014, על ידי עמותת יוצאים לשינוי על בסיס נתוני הסקר החברתי של הלמ"ס וממצאיו אושרו לאחר מכן על ידי הלמ"ס עצמה. במחקר זה יוצאים בשאלה כמי שהגדירו את הבית בו גדלו בהיותם בני 15 כחרדי וכיום אינם מגדירים עצמם כחרדים.⁵⁸ המחקר העלה שבקרוב ילידי השנים 1972-1991 שנולדו במשפחות חרדיות, כ-12,300 איש (7.8%) יצאו בשאלה עד שנת 2012.⁵⁹ מניתוח נוסף שערכה עמותת יוצאים לשינוי עולה שהאחוז גדל עם השנים ומגיע כיום לכ-10% בקרב הצעירים. בימים אלו שוקדת העמותה על הכנת מחקר המשך בשיתוף מחלקת המחקר של הביטוח הלאומי על בסיס שילוב של נתונים מנהליים וסקרים של הלמ"ס, שיספק מידע אמין ומפורט יותר על כמות היוצאים בשאלה בשנים האחרונות.

בשנת 2017 ערכה חברת אגורא למחקרי מדיניות, שבראשה עומד ד"ר נרי הורוביץ, מחקר איכותני עבור עמותת יוצאים לשינוי, הכולל זיהוי ואפיון סוציולוגי של היוצאים בשאלה והצרכים שלהם, כבסיס לתוכנית אב לסיוע ליוצאים בשאלה, לשימוש גופי ממשל וקרנות פילנתרופיות. המחקר מבוסס על ראיונות עם כמאה יוצאים בשאלה ועשרות פעילים בתחומי הסיוע ליוצאים בשאלה ונוער חרדי נושר. היוצאים בשאלה תיארו את היקף היציאה בשאלה בקרב בני המשפחה, השכנים והתלמידים במוסדות בהם למדו.⁶⁰ מתוך הראיונות עלה כי אחוז היציאה בשאלה בקרב קבוצת הגרעין הקשה החרדי הוא כ-3-5%, בקרב הקבוצות שנטמעו בחברה החרדית - עולים ממדינות מערביות, חוזרים בתשובה והקבוצות הפתוחות יותר בחברה החרדית, דוגמת פא"י (פועלי אגודת ישראל) וחלק מחסידות חב"ד - הוא כ-25% ובקרב הקבוצות שלא נטמעו בחברה החרדית - בעיקר קהילות ניאו ברסלביות וחוזרים בתשובה שאינם מתגוררים בריכוזים החרדים - הוא כ-10%. לפי שיטת הערכה זו כ-1,000 צעירים עוזבים את החברה החרדית באופן מלא בכל שנה ועוד מספר מאות נותרים לחיות בשוליה.⁶¹

הערכות אלו מקבלות חיזוק ממקורות נוספים. בשנות הגיוס 2016, 2017 התגייסו כ-2,850 ו-3,070 גברים בוגרי ישיבות לצבא (בהתאמה), מתוכם בכל שנה השתלבו כ-600 במסלולים שאינם מיועדים לחרדים.⁶² לפי הערכות גורמים הפעילים בתחום, רוב המתגייסים למסלולים הכלליים אינם חרדים כיום וכמוהם גם לפחות עשרה אחוזים מהמתגייסים למסלולים החרדים, שבחרו במסלולי השירות הללו בגלל ההטבות הכרוכות

⁵⁷ מלאך ואחרים, שנתון החברה החרדית בישראל: 2016, 63.

⁵⁸ המגבלות של שיטה זו הן היקף המשיבים המצומצם לסקר וההסתמכות על ההגדרה העצמית כמדד לחרדיות המשפחה.

⁵⁹ פידלמן, תכניות סיוע ממשלתיות לבעלי רקע חרדי, 4.

⁶⁰ המגבלות של שיטה זו הן חוסר היכולת לקבוע את מידת הייצוג של מדגם המרואיינים והאפשרות להערכת חסר בשל מקרים של יציאה בשאלה "שקטה", יוצאים בשאלה שעשו את הצעד בצורה שלא התפרסמה בסביבתם המורחבת.

⁶¹ הורביץ, יציאה בשאלה, 37-38.

⁶² אלמסי, שירות צבאי של חרדים וחרדים לשעבר, 14.

בהם.⁶³ מנתוני עמותת "ה.ל.ל. – הזכות לבחור" המסייעת ליוצאים בשאלה, עולה שלמעלה מאלף איש יוצאים בשאלה בכל שנה. מספר הפונים אליה צמח מפחות מ-50 בשנה לפני כעשור לכ-250 בשנת 2017 ולפי הערכות נציגי העמותה, פחות מרבע מכלל היוצאים בשאלה מצטרפים אליה.⁶⁴

המחקרים לא בדקו את התפלגות המינים בקרב היוצאים בשאלה, אולם מהתרשמות הפעילים העוסקים בתחום נראה שכיום כ-60%-70% מתוכם הם גברים ובעבר היה האחוז שלהם גבוה עוד יותר. הסברים אפשריים לייצוג היתר של הגברים הם גיל הנישואין שלהם, שלרוב מאוחר בכשנה או שנתיים מזה של הנשים ומסגרת הלימודים הפנימייתית בה הם רובם נמצאים בגיל ההתבגרות, המספקת להם חופש גדול יותר מאשר לבנות. כאמור לעיל, השנתונים החרדים הולכים וגדלים בקצב מהיר, לכן גם אם אחוז היציאה בשאלה יוותר יציב, היקף היציאה בשאלה עתיד להמשיך לגדול, ובתוך 5-10 שנים עתידים כ-2,000 צעירים לעזוב את החברה החרדית בכל שנה.

אתגרים ומגמות ביציאה בשאלה

הקשיים הנגרמים לבוגרי מערכת החינוך החרדית בשל פערי ההשכלה שלהם, באים לידי ביטוי קיצוני במקרה של היוצאים בשאלה. במרבית המקרים מתחיל היוצא בשאלה את דרכו בחברה הישראלית כאשר בנוסף לצורך להתמודד עם היעדר השכלה בסיסית, הוא אינו זוכה לתמיכה כלכלית ממשפחתו ואינו יכול להמשיך להתגורר בבית הוריו. לעיתים הוא אף נאלץ להתמודד עם החלטת משפחתו לנתק איתו את הקשר לחלוטין, לכל הפחות בשנים הראשונות לאחר היציאה. נתק זה מן הקהילה בה גדל והתחנך ופערי התרבות בינה לבין החברה הישראלית, מוסיפים רכיב נוסף לקשיי ההתאקלמות שלו, והופכים משימות פשוטות כמציאת עבודה למאתגרות משמעותיות. לצד כל הקשיים האלה נאלצים חלק מהיוצאים בשאלה להתמודד עם הקושי הרגשי הנגרם מאבדן האמונה הדתית והנתק מהקהילה בתוכה גדלו.⁶⁵

כפי שצויין לעיל, למרות הקושי הגדול שכרוך בתהליך, היקף היציאה בשאלה הולך ומתרחב עם השנים. לפני 20-30 שנה הייתה היציאה בשאלה תופעה נדירה, מרבית היוצאים נדרשו להתמודד עם נידוי מוחלט מצד המשפחה, לא הייתה להם תשתית קהילתית תומכת ובשל היעדר מודעות – גם האוכלוסיה החילונית כמעט ולא סייעה להם. לפני כ-25 שנה הוקמה עמותת ה.ל.ל. ובכך סימנה את תחילת המאמץ החילוני לסייע ליוצאים בשאלה. בתחילת דרכה התמקדה העמותה בקליטת היוצאים בשאלה בקיבוצים ובתי מתנדבים. עם הזמן התרחבה והתמסדה וכיום היא עוסקת בבניית קהילה ליוצאים בשאלה וסיוע באמצעות מגוון שירותים ללמעלה מ-1,000 איש בשנה. השירותים כוללים מקלט חירום, דירות מעבר ומרכזים חברתיים בהם זוכים היוצאים בשאלה שהצטרפו לארגון לשיעורי עזר, מלגות לימודים, סיוע במציאת תעסוקה, ייעוץ פסיכולוגי ואירועים חברתיים.

⁶³ קיימת תופעה מצומצמת של חסידי חב"ד המתגייסים למסלול שירות כללי, אולם היא אינה יכולה להסביר את היקף הנתונים. התייחסות ליוצאים בשאלה המשרתים במסלולים החרדים ניתן למצוא אצל אסף מלחי, צבא התעסוקה לחרדים (ירושלים, ישראל: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2017), 43-52, אצל מלאך ואחרים, שנתון החברה החרדית בישראל: 2018, 71 וכן אצל אלמסי, שירות צבאי של חרדים וחרדים לשעבר, 2.

⁶⁴ על פי נתונים שהתקבלו מעמותת ה.ל.ל. הנתון העוסק בתקופה לפני כעשור משוער בלבד, שכן באותה התקופה המעקב היה חלקי. יתכן שחלק מהגידול מוסבר בעליית המודעות לעמותה והצטרפות מאוחרת אליה.

⁶⁵ הורביץ, יציאה בשאלה, 44-52.

עם התרחבות היקף היציאה בשאלה, הצטמצם באופן חלקי הקושי איתו מתמודדים היוצאים בשאלה. כיום זוכים חלק מהיוצאים הצעירים לסיוע מצד יוצאים ותיקים מהם וגם החברה החרדית למדה להכיל אותם במידה מסוימת. מי שהצטרפו לעמותת ה.ל.ל. קיבלו הזדמנות לחקור ולמצות את היכולות שלהם בהתאם לאורח החיים בו בחרו, במסגרת תומכת של חברים ומכרים במצב דומה לשלהם ובסיוע עובדים סוציאליים, מלווים ומתנדבים. לצד הגידול במספר היוצאים, מתרחב כיום גם מגוון סוגי היוצאים בשאלה וקבוצת היוצאים מתפצלת לתתי קבוצות בעלות מאפיינים שונים.

אפליית היוצאים בשאלה והמאבק כנגדה

אפליית היוצאים בשאלה

אחד התנאים הראשוניים בהם נדרשות לעמוד תוכניות הסיוע בהשלמת הפערים המיועדות לחרדים שהוזכרו לעיל, הוא ההתאמה לאורח החיים החרדי, הכולל הפרדה מאלו שאינם חרדים ובין גברים לנשים. כתוצאה מכך מודרים היוצאים בשאלה מאותן התוכניות, למרות שהם סובלים מפערי ידע זהים לאלו של החרדים, ובמקרים רבים מצבם הסוציאלקונומי גרוע אף יותר, בגלל הנתק מהמשפחה והיעדר התמיכה הקהילתית. כך נוצר מצב אבסורדי, בו חרדי המעוניין להשלים את פערי ההשכלה שצבר ולרכוש תואר ראשון זוכה לסיוע מסיבי מצד המדינה, בעוד חברו שחבש לצידו את ספסל הלימודים ויצא בשאלה מודר מן התוכניות הללו ונאלץ לממן את לימודיו בכוחות עצמו, רק בשל העובדה שבחר לעזוב את החברה החרדית.

אילו היו קובעי המדיניות מאפשרים ליוצאים בשאלה להנות משירותים דומים במסלולים המיועדים להם או במסגרת מעורבת עם כלל האוכלוסיה הישראלית, הייתה ההחלטה על הדרתם מהתוכניות המיועדות לחרדים מובנת. אולם בפועל, עד לשנת 2013 נמנעה המדינה ממתן כל סיוע שהוא ליוצאים בשאלה, הם נאלצו להתמודד עם אתגרי השלמת פערי ההשכלה מבלי לקבל כל תמיכה מצד המדינה ולמעשה "נפלו בין הכסאות". בחלק מהמקרים האפליה קובעה בנהלים, כמו אלו המשמשים את התוכניות בתחום התעסוקה, לפיהם – "חרדי הינו יהודי שומר מצוות, אשר ייחודו בהקפדה הדתית שהוא נוהג בדרכי החינוך שלו ושל ילדיו, אופי הקהילה אליה הוא משתייך ואורחות חייו, המבחינים בינו לבין שאר היהודים שומרי המצוות".⁶⁶ במקרים אחרים, כמו אלו המשמשים את הות"ת, הנוהל כלל גם את היוצאים בשאלה – "התלמיד/ה למד/ה מכיתה ט' עד י"ב במוסד חרדי" (כאשר זיהוי המוסד כחרדי משתנה בין הבנים לבנות), אולם בפועל נפתחו רק תוכניות המיועדות לחרדים. במקרה של הצבא לא הוגדרו נהלי זכויות לתוכניות אלא רק תנאי קבלה אליהן, שכללו דרישה לקיום אורח חיים חרדי. נראה שבמרבית המקרים אפליה זו לא הייתה תוצר של החלטה מודעת, אלא תוצאה של ההיקף המצומצם של תופעת היציאה בשאלה בעשורים הקודמים, והעובדה שתוכניות הסיוע לחרדים נדרשו ממילא לספק מסגרות נפרדות.

אחריות המדינה

הדילמה בדבר גבולות מעורבותה של המדינה בחינוכם של ילדים בני קהילות מיעוט לא-ליברליות, אינה ייחודית לישראל והיא מעסיקה מדינות רבות בעולם, המתמודדות עם מציאות רב תרבותית. לחברה בכללותה

⁶⁶ מעניין לציין שמקור הקריטריון הוא פסיקת בג"צ 4346/92 מעלה נ' שר החינוך והתרבות שכתב "נמצא, כי 'חרדים' לעניין תמיכה במוסדות ציבוריים המבצעים פעולות תרבות ל'חרדים' הינם יהודים שומרי מצוות..." (ההדגשה אינה במקור).

יש אינטרס בחינוכם של הילדים, אולם מעבר להתנגשות בין האינטרסים של ההורים לאינטרסים של המדינה, חשוב לזכור שגם אין בהכרח זהות בין האינטרסים של הילדים המתחנכים לאינטרסים של הוריהם.⁶⁷ הזכות לחינוך היא הזכות החברתית-כלכלית המוכרת ביותר ברחבי העולם, היא מוגנת בחוקותיהן של 140 מדינות, וכן במספר רב של הצהרות בינלאומיות. ישראל הכירה בה זכות יסוד כחלק מחוק יסוד כבוד האדם וחירותו והיא אף חתומה על האמנה לזכויות הילד הכוללת אותה.⁶⁸ רכיב מרכזי שלה הוא הזכות לקבלת חינוך המכוון לפיתוח האישיות, הכישורים והיכולות של כל תלמיד ותלמידה. כנגדה ניצבת זכות ההורים לחנך את ילדיהם כראות עיניהם, כחלק מזכותם לאוטונומיה ולתרבות, אולם זכות זו אינה מאפשרת להם לעשות ככל העולה על רוחם.⁶⁹

אחד האמצעים המקובלים לאיזון בין הזכויות של המיעוט ואלו של המיעוט שבתוך המיעוט הינו עקרון "זכות היציאה" – האפשרות של פרטים לעזוב את קבוצת השיוך בה הם נמצאים, בכל רגע שימצאו לנכון.⁷⁰ לפי עקרון זה חובת המדינה כלפי מי שנולד לתוך קבוצת המיעוט, היא להבטיח את קיומה של אפשרות סבירה לצאת מתוכה. לפי עקרון זה, כל עוד מתקיימת האפשרות, השתייכותם של הפרטים לקבוצה מלמדת על רצונם לחיות בהתאם למקובל בה ולכן על המדינה להימנע מהתערבות נוספת. כפי שפורט לעיל, המדינה אפשרה ותקצבה את קיומם של מוסדות הלימוד שאינם מספקים השכלה בסיסית, ואף נאבקה להגן על זכותם להמשיך להימנע מהענקתה. הקושי של היוצאים בשאלה להתקיים כלכלית בכוחות עצמם, הינו תוצאה ישירה של היעדרה ההשכלה הבסיסית הנדרשת כדי להתקיים בכבוד בשוק התעסוקה המודרני ומכאן שמדינת ישראל אינו מספקת את זכות היציאה מהחברה החרדית.⁷¹ זכות זו נפגעת עוד יותר, בשל הדרת היוצאים בשאלה מהתוכניות להשלמת פערי ההשכלה שנפתחו לחרדים, שיכלו לצמצם את הקושי שבעזיבת החברה החרדית. זאת ועוד, כיוון שההצדקה העיקרית (ולעיתים היחידה) המוצגת להפעלת התוכניות אלו, הינה פערי ההשכלה איתם מתמודדים בוגרי החינוך החרדי, לא ברור כיצד ניתן להצדיק את ההתניה של הזכויות לקבלת הסיוע באורח החיים הנוכחי של הפונה המעוניין להתפרנס בכבוד ולרכוש מקצוע.

מעבר לשיקולים המוסריים והחוקיים, אפליה זו מנוגדת גם לאינטרס הכלכלי הישיר של המדינה. אמנם היוצאים בשאלה כבר בחרו לעזוב את החברה החרדית, אולם ללא סיוע בהשלמת הפערים קיים סיכוי גבוה שלא יצליחו להגיע לרמת הכנסה, שתאפשר להם להתקיים בכבוד ולהפוך לאזרחים יצרניים. נוסף על כך, הקושי בהשתלבות בחברה הישראלית עלול להרתיע צעירים נוספים המבקשים לצאת בשאלה, אך חוששים מהמחיר האיש, החברתי והכלכלי אותו יאלצו לשלם, וכתוצאה מכך ימשיכו לנהל אורח חיים שאינו תואם את אמונתם ופוגע כלכלית בהם ובמדינה. למעשה, סביר להניח שהתקציב הנדרש לצורך הסיוע ליוצאים בשאלה נמוך מזה הנדרש עבור הסיוע לחרדים, שכן בניגוד לחרדים, היוצאים בשאלה מעוניינים בהשתלבות בחברה הישראלית ואינם זקוקים להקמת תשתיות נפרדות. יתר על כן, הענקת השכלה ליוצאים בשאלה

⁶⁷ תמי הראל בן שחר, "אוטונומיה חינוכית, תוכנית הליבה ומימון ציבורי של החינוך: על חוק מוסדות חינוך תרבותיים ייחודיים התשס"ח-2008", משפט וממשל י"ב (2009), 14-17.

⁶⁸ פרי-חזן, החינוך החרדי בישראל, 257-260, 277-282.

⁶⁹ שם, 304-307.

⁷⁰ פרוסט, ליבה לשם מה, 567-581.

⁷¹ יעל סימון, "זכות היציאה" ממיעוט לא ליברלי ומודל "המרחב ההשתתפותי": מערכת החינוך בצרפת ודין ראשוני בישראל, משפט וממשל יב (2009).

תעצור את מעגל הנזקקות, שכן ילדיהם של היוצאים בשאלה עתידים לרכוש השכלה במוסדות הלימוד הממלכתיים, זאת בניגוד לחרדים שעשויים למנוע מילדיהם השכלה בסיסית כפי שנהגו הוריהם, ולחייב את המדינה להמשיך להשקיע סכומים משמעותיים בהשלמת הפערים גם בדורות הבאים.

הקמת עמותת יוצאים לשינוי והגשת תביעת הליבה

בשנת 2013 הוקמה עמותת 'יוצאים לשינוי' על ידי יוצאים בשאלה למען היוצאים בשאלה. העמותה פועלת להבטחת זכויותיהם, באמצעות פעילות לשינוי מדיניות, פיתוח תוכניות והעלאת נושא היציאה בשאלה למודעות הציבורית. בפעילותה שמה העמותה דגש על סיוע ישיר של המדינה וגופים ציבוריים ליוצאים בשאלה, על מנת להקנות להם כלים אשר יאפשרו את מיצוי יכולותיהם והפיכתם לאזרחים יצרניים ועצמאיים כלכלית. הפעילות מתמקדת בתחומים: השלמת פערי השכלה; שירות צבאי; תעסוקה ומשפחה (סיוע בדיוני משמורת בבתי הדין הרבניים ובתי המשפט האזרחיים, במקרים בהם אחד מבני הזוג יוצא בשאלה). היא כוללת: מאבק משפטי ופוליטי להשוואת זכויות היוצאים בשאלה לאלו של החרדים; העלאת המודעות של הציבור בכלל וקובעי המדיניות בפרט לתופעת היציאה בשאלה ולצרכי היוצאים; ביצוע והזמנת מחקרים; פיתוח תוכניות להשלמת הפערים; שיתופי פעולה עם מוסדות מדינה וגופים פרטיים להפעלת התוכניות והגשת מידע על זכויותיהם ליוצאים בשאלה. אחד המאפיינים החשובים בפעילות העמותה, הוא שינוי הטרמינולוגיה של השיח בנושא היוצאים בשאלה מתחום הרווחה אל תחום הזכויות, מתוך תפיסה שהסיוע מגיע ליוצאים בשאלה בזכות ולא בחסד.

במסגרת פעילותה, יזמה והובילה העמותה תביעת נזיקין שהוגשה בסוף שנת 2015 בשם 52 יוצאים ויוצאות בשאלה, במסגרתה נתבעו משרדי הממשלה על שמעלו בתפקידם לספק לתובעים השכלה בסיסית בשנות בית הספר ועל סירובם לסייע להם כיום בהשלמת הפערים. בתגובה לתביעה ביקשה פרקליטות המדינה למחוק חלק מהתובעים בטענת התיישנות וכן הגישה תביעת צד ג' כנגד הורי התובעים ומוסדות החינוך שלהם. שני הצעדים נחשבים לחריגים מצד המדינה והשופט אף הביע את חוסר הנוחות שלו מהאסטרטגיה בה נקטה הפרקליטות במהלך הדיון הראשון. עם זאת, הפרקליטות בחרה להמשיך להערים קשיים פרוצדורליים על התובעים ולעכב את הדיון בגוף הטענות. חלק מהתובעים משכו את התביעה שלהם בשל הלחץ שהפעילו עליהם ההורים שמצאו עצמם נתבעים ואחרים נדחו לאחר שבחודש אוגוסט 2017 קיבל השופט את טענת ההתיישנות. בתחילת שנת 2018 הוגש ערעור לבית משפט העליון כנגד ההחלטה על ההתיישנות והוא יידון בשנת 2019. תביעה זו מאלצת את בית המשפט ואת המשרדים הממשלתיים הנתבעים להתמודד עם שתי האפליות העיקריות מהן סובלים היוצאים בשאלה: 1. האפליה שלהם כבוגרי מערכת החינוך החרדית ביחס לבוגרי מערכת החינוך הישראלית, בכך שאינם זוכים לרכוש השכלה בסיסית שתאפשר להם קיום בכבוד. 2. האפליה שלהם כמי שאינם מקיימים כיום אורח חיים חרדי אל מול החרדים הזוכים לסיוע ותמיכה בהשלמת הפערים, תמיכה שיכלה לצמצם את הנזק שנגרם כתוצאה מהאפליה הראשונה.

מטרת הגשת התביעה אינה קבלת הפיצויים עבור אותה קבוצת תובעים קטנה, אלא העלאת המודעות לאפליית היוצאים בשאלה, עימות המדינה עם השלכות המדיניות שלה על חייהם של עשרות אלפי אנשים ויצירת מנוף לחץ להפסקת האפליה. התביעה זכתה להד תקשורתי עצום בארץ ובעולם והעלתה את המודעות למאבק לזכויות היוצאים בשאלה.

הישגי העמותה

מאז הוקמה פועלת העמותה ללא לאות להפסקת האפליה כנגד היוצאים בשאלה. במהלך שנות פעילותה הצליחה העמותה להביא לשינוי הדרגתי ביחס של קובעי המדיניות ליוצאים בשאלה וכיום ניתן להצביע על הישגים רבים בתחום.⁷² השינוי המשמעותי ביותר אירע בתחום ההשכלה, בו לא נותרה אפליה רשמית, אם כי מימוש הזכויות עדיין לוקה בחסר בגלל מחסור במודעות מצד המוסדות והתלמידים.⁷³ בשנת 2016 נפתחה לראשונה תוכנית סיוע לבוגרי מערכת החינוך החרדית באוניברסיטה העברית ובמכינה הקדם-אקדמית שלה, הכוללת שיעורי עזר, התאמות בתנאי הקבלה והארכת זמן במבחנים. תוכניות דומות נפתחו מאז בששה מוסדות אקדמיים נוספים. נוסף על כך הורתה הות"ת להפסיק את התניית קבלת מלגות הלימודים בקיום אורח חיים חרדי ויוצאים בשאלה רבים החלו להנות ממלגות אלו. הצבא העביר סדרת נהלים הכוללים מיון מותאם של כל בוגרי החינוך החרדי, הקלה בתנאים שלהם להכרה כחיילים בודדים ובמהלך שנת 2018 אף קבע שהם זכאים להשלמת לימודים במהלך השירות, בדומה למשרתים במסלולים לחרדים, אך יישום ההחלטה עדיין לוקה בחסר.⁷⁴ גם בתחום התעסוקה ניכר שינוי, ולאחר שנים ארוכות של סירוב מצד קובעי המדיניות, החל משרד העבודה, הרווחה והשירותים החברתיים לבטל את הנהלים המפלים כלפי היוצאים בשאלה. במהלך שנת 2018 הוסרה הדרישה לקיום אורח חיים חרדי, מהקריטריונים לזכאות למלגות לימודי הנדסאי ושוברים להכשרה תעסוקתית. כיום מפתח המשרד תוכניות סיוע נוספות עבור היוצאים בשאלה, אולם היקף הסיוע לו הם זכאים עדיין נמוך משמעותית ביחס לחרדים.⁷⁵

בתחילת שנת 2017 קיבלה העמותה החלטה אסטרטגית להרחיב את פעילותה אל תחום הפרט, בזכות מענק נדיב לו זכתה מקרן שוסטרמן. מאז קבלת ההחלטה פועלים בעמותה שני אגפים. הראשון – מדיניות ופיתוח – הכולל את תחומי העיסוק של העמותה שצוינו לעיל והשני – פרט – כולל שירותי ייעוץ, הכוון ומיצוי זכויות וסיוע משפטי בדיני משפחה למי שיצאו בשאלה לאחר שנישאו.⁷⁶ כמו כן מפעילה העמותה במסגרת אגף הפרט תוכניות סיוע ליוצאים בשאלה הכוללות בין השאר קורסי בסיס באנגלית, מתמטיקה ושימושי מחשב, קורס היכרות עם מדעי המחשב, שיעורי עזר וסדנאות להקניית כישורים רכים בתחום התעסוקה. בנוסף, מספק אגף הפרט תשתית לפעילות חברתית קהילתית ובכלל זה סדנאות וקורסים בתחומי אמנות שונים, ואירועים חברתיים. הפעילות מרוכזת ב'סלון'-ים – מרכזים קהילתיים ליוצאים בשאלה שנפתחו בירושלים ותל אביב, ובפורטל מידע מקיף הכולל מדריך ליוצא בשאלה, מרכז קהילתי וירטואלי ומידע על פעילות העמותה. בשנת 2019 ממומנת פעילות הפרט במסגרת פרויקט משותף של הביטוח הלאומי, משרד הרווחה ומספר קרנות פילנתרופיות.

⁷² לרשימה מורחבת של הישגי העמותה, ראו עמוד הישגי יוצאים לשינוי במדיניות ובפיתוח באתר העמותה.

⁷³ הכנסת, מרכז המחקר והמידע, *סיוע ממשלתי לאנשים מרקע חרדי בתחום ההשכלה הגבוהה*, עדו אבגר. להשוואה ראו פידלמן, *תכניות סיוע ממשלתיות לבעלי רקע חרדי*, וכן משה שנפלד, "היוצאים בשאלה: מנפילה בין הכסאות להזדמנות אמיתית", *גדיש ט"ו* (2015), 38-46, המתארים את המצב נכון לשנים 2014-2015.

⁷⁴ אלמסי, *שירות צבאי של חרדים וחרדים לשעבר*.

⁷⁵ משרד העבודה, הרווחה והשירותים החברתיים, "מבחנים למתן תמיכות לסטודנטים מהמגזר החרדי הלומדים לתואר הנדסאי בשנה"ל תשע"ט".

⁷⁶ הצורך בסיוע בתחום דיני המשפחה נוגע לאתגר נוסף הניצב בפני המתמודדים עם הליך גירושין ומאבק משמורת כתוצאה מהיציאה בשאלה. לפרטים נוספים על האתגרים הייחודיים לקבוצה זו ראו הורביץ, *יציאה בשאלה*, 18-20, 51-52.

במקום סיכום

בניגוד למבנה המקובל במחזות דרמטיים, מאמר זה אינו מסתיים בקליימקס. למאבק למען זכויות היוצאים לא הייתה ולא תהיה סצנת סיום, שבה ההתנגדות של המדינה קורסת לה בבת אחת. השינוי מורכב מצעדים קטנים רבים המצטברים זה לזה. תוכנית מצטרפת לתוכנית, יוצא ליוצא, קובע מדיניות לקובע מדיניות ומשנה לשנה הופכת לאיטה היציאה בשאלה למשימה אפשרית מעט יותר. משרדי ממשלה שנאבקו מול העמותה בעבר, מתייחסים אליה כיום כשותפה לפעילות. כלי התקשורת שבעבר לא מצאו עניין בסיקור המאבק, יוזמים כתבות בנושא באופן עצמאי. השלמת הפערים שבעבר נתפסה בקרב היוצאים בשאלה כאפשרית רק עבור יחידי סגולה, הולכת והופכת לנורמה ראויה והכרחית.

תהליך זה מתפתח בד בבד עם השינוי שעוברת קבוצת היוצאים בשאלה והדימוי שלה. בכתבה שהתפרסמה באמצע שנת 2017 בערוץ 10 הגדיר אבישי בן חיים, הכתב לענייני חרדים של הערוץ, את היוצאים בשאלה כ- "מרענן הרשמי של הזהות היהודית-ישראלית".⁷⁷ אל השאלה מה המדינה צריכה לעשות עבור היוצאים בשאלה, מצטרפת השאלה מה היוצאים בשאלה עושים עבור המדינה ונראה שהתשובה היא – הרבה מאד ולא רק בגלל הגידול המספרי שלהם. הייצוג של היוצאים בשאלה באומנות ובתעשייה מתרחב ומעמיק, האופי שנושאים החיים החדשים שלהם הולך ומתגוון והעניין בהם הולך וגובר.

מוקדם להעריך את ההשלכות של היציאה בשאלה על החברה הישראלית וספק אם אני האדם המתאים לעשות זאת, אולם נראה לי שיש מקום להציע השערות. במישור הכלכלי אני סמוך ובטוח שהיציאה בשאלה עתידה להתגלות, כאחד הגורמים העיקריים שימנעו את פשיטת הרגל הצפויה של המדינה שהוזכרה לעיל. אולם התרומה של היוצאים בשאלה למדינה חורגת מעבר להפיכתם לאזרחים יצרנים. נראה שבשנים האחרונות הם הופכים למעין גשר בין-תרבותי אל החברה החרדית וממנה, הדוברים את שפת שני הצדדים, מתווכים ביניהם ומבקרים אותם. מחד הם חושפים את החברה החרדית בהדרגה אל האפשרויות שהחברה הישראלית מציעה (בייחוד את "החרדים החדשים") ומאידך הם משפיעים על התרבות הישראלית, כמי שמכירים לעומק את התרבות והמסורת היהודית והחרדית ומעוניינים להתאים מוטיבים מתוכן למאה ה-21.

בעוד שההשפעה הכלכלית נותרת תחומה לגבולותיה של מדינת ישראל, חשוב לזכור שההשפעה התרבותית עשויה לחרוג הרבה מעבר להם. בעידן בו חלקים גדולים מהיהדות העולמית עוסקים בהגדרה מחודשת של מקום הזהות היהודית בעולם גלובלי, היוצאים בשאלה המערערים על המוסכמות עליהן גדלו, עשויים להציע (וכבר מציעים) זווית חדשה להתייחסות ליהדות, ודרכים שונות לשמר אותה כתרבות, לאום או דת. למרות שמדובר בטענה יומרנית, אני מעז להעריך, שבדומה לתנועות ההשכלה והציונות שקדמו לה, היציאה בשאלה היא הבשורה הגדולה הבאה של העם היהודי.

⁷⁷ אבישי בן חיים, "אור וירושלים: הצעירים שעוזבים את הדת אבל לא מוותרים על הרוחניות של ירושלים", ערוץ 10 18/05/2017.

ביביליוגרפיה

(כל הקישורים נדלו בתאריך 10/05/2019)

בן חיים אבישי. "אור וירושלים: הצעירים שעוזבים את הדת אבל לא מוותרים על הרוחניות של ירושלים".
 ערוץ 10 18/05/2017. <http://10tv.nana10.co.il/Article/?ArticleID=1247021>.

בלס נחום וחיים בלייך. דמוגרפיה במערכת החינוך: שינויים ומעברים בין זרמי החינוך. ירושלים, ישראל: מרכז טאוב לחקר מדיניות ישראל, 2016. http://taubcenter.org.il/wp-content/files_mf/transfersineducationheeb.pdf

בנק ישראל. "הסקירה הפיסקלית התקופתית ולקט ניתוחים מחקריים".
<http://www.boi.org.il/he/NewsAndPublications/PressReleases/Documents/%D7%94%D7%A1%D7%A7%D7%99%D7%A8%D7%94%D7%94%D7%A4%D7%99%D7%A1%D7%A7%D7%9C%D7%99%D7%AA%D7%94%D7%AA%D7%A7%D7%95%D7%A4%D7%AA%D7%99%D7%AA%D7%95%D7%9C%D7%A7%D7%98%D7%A0%D7%99%D7%AA%D7%95%D7%97%D7%99%D7%9D%D7%9E%D7%97%D7%A7%D7%A8%D7%99%D7%99%D7%9D.pdf>

בראון בנימין. מדריך לחברה החרדית: אמונות וזרמים. חולון, ישראל: הוצאת עם עובד, 2017.

ברזילאי שרית. לפרוץ מאה שערים: מסע אל עולמם של היוצאים בשאלה. תל אביב, ישראל: הוצאת משכל, 2004.

גל ראובן, יהודה מורגנשטרן ויעל אלימלך, מחקר על הפוטנציאל למצויינות בלימודי מתמטיקה ופיזיקה במערכת החינוך החרדית. חיפה, ישראל: מוסד שמואל נאמן, 2017. <https://www.neaman.org.il/Files/6-479.pdf>.

דורון שלומי. המהלכים בין העולמות : "חזרה בתשובה" ו"חזרה בשאלה" בחברה הישראלית. תל אביב, ישראל : הוצאת הקיבוץ המאוחד, 2013.

הורביץ נרי. *החברה החרדית: תמונת מצב*. ירושלים, ישראל: המכון החרדי למחקרי מדיניות, 2016.

http://machon.org.il/wp-content/uploads/2016/03/%D7%94%D7%9E%D7%9B%D7%95%D7%9F-%D7%94%D7%97%D7%A8%D7%93%D7%99_%D7%AA%D7%9E%D7%95%D7%A0%D7%AA-%D7%9E%D7%A6%D7%91-%D7%94%D7%97%D7%91%D7%A8%D7%94-%D7%94%D7%97%D7%A8%D7%93%D7%99%D7%AA-2016-1.pdf

---. יציאה בשאלה: סיכון, סיכוי ומדיניות חברתית. ירושלים, ישראל: עמותת יוצאים לשינוי, 2018.
<https://www.leshinuy.org/wp->

<content/uploads/2018/12/%D7%99%D7%A6%D7%99%D7%90%D7%94-%D7%91%D7%A9%D7%90%D7%9C%D7%94-%D7%A1%D7%99%D7%9B%D7%95%D7%9F-%D7%A1%D7%99%D7%9B%D7%95%D7%99->

[%D7%95%D7%9E%D7%93%D7%99%D7%A0%D7%99%D7%95%D7%AA-
.%D7%97%D7%91%D7%A8%D7%AA%D7%99%D7%AA.pdf](#)

הכנסת, מרכז המחקר והמידע. לימודי ליבה במערכת החינוך החרדית. אתי וייסבלאי.
https://fs.knesset.gov.il/globaldocs/MMM/ef546b58-e9f7-e411-80c8-00155d010977/2_ef546b58-e9f7-e411-80c8-00155d010977_11_10138.pdf

---. סיוע ממשלתי לאנשים מרקע חרדי בתחום ההשכלה הגבוהה. עדו אבגר.
https://fs.knesset.gov.il/globaldocs/MMM/d41dc3b8-f7c6-e811-80e7-00155d0aeaa3/2_d41dc3b8-f7c6-e811-80e7-00155d0aeaa3_11_10815.pdf

---. שירות צבאי של חרדים וחרדים לשעבר. אוריאה אלמסי.
https://fs.knesset.gov.il/globaldocs/MMM/9c8c51fc-ce26-e811-80da-00155d0ad651/2_9c8c51fc-ce26-e811-80da-00155d0ad651_11_10796.pdf

---. תכניות סיוע ממשלתיות לבעלי רקע חרדי: בתחומי ההשכלה הגבוהה, התעסוקה והשירות הצבאי. איתי פידלמן.
https://fs.knesset.gov.il/globaldocs/MMM/4b506b58-e9f7-e411-80c8-00155d010977/2_4b506b58-e9f7-e411-80c8-00155d010977_11_7756.pdf

הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. "הודעה לתקשורת: תחזית אוכלוסיית ישראל עד שנת 2065".
https://www.cbs.gov.il/he/mediarelease/DocLib/2017/138/01_17_138b.pdf

---. החרדים: תפרוסת גאוגרפית ומאפיינים דמוגרפיים, חברתיים וכלכליים של האוכלוסייה החרדית בישראל 1996-2001. נורמה גורוביץ ואילת כהן-קסטרו.
<https://www.cbs.gov.il/he/publications/DocLib/pw/pw5/pw5.pdf>

---. "הכנסות והוצאות משק הבית: נתונים מסקר הוצאות משק הבית 2016 סיכומים כלליים".
https://www.cbs.gov.il/he/publications/doclib/2019/1719/h_print.pdf

---. שיטות מדידה ואמידת גודלה של האוכלוסייה החרדית בישראל. ישראלה פרידמן ואחרים.
<https://www.cbs.gov.il/he/publications/DocLib/tec/tec25/tec25.pdf>

המועצה הלאומית לכלכלה, משרד ראש הממשלה. "הוועדה לבחינת מדיניות התעסוקה: דו"ח סופי".
<http://www.boi.org.il/deptdata/papers/paper19h.pdf>

---. המגזר החרדי בישראל: העצמה תוך שילוב בתעסוקה. חגי לוין.
<http://en.keren-kemach.org/wp-content/uploads/2016/09/The-Haredi-Sector-in-Israel-%E2%80%93Empowerment-Through-Employment-Integration.pdf>

המועצה להשכלה גבוהה. "מערכת ההשכלה הגבוהה: התכנית הרב שנתית 2017-2022 (תשע"ז-תשפ"ב), מסיבת עיתונאים".
<http://che.org.il/wp->

content/uploads/2016/09/%D7%AA%D7%9B%D7%A0%D7%99%D7%AA-%D7%94%D7%97%D7%95%D7%9E%D7%A9-%D7%AA%D7%A9%D7%A2%D7%96-%D7%AA%D7%A9%D7%A4%D7%91.pdf

---. תוכנית החומש של מל"ג-ות"ת לאוכלוסיה החרדית לשנים תשע"ב-תשע"ו מחקר הערכה והמלצות

לחומש הבא (תשע"ז- תשפ"א). גלעד מלאך, לי כהנר ואיתן רגב. [http://che.org.il/wp-](http://che.org.il/wp-content/uploads/2016/04/%D7%9E%D7%97%D7%A7%D7%A8-%D7%97%D7%A8%D7%93%D7%99%D7%9D.pdf)

content/uploads/2016/04/%D7%9E%D7%97%D7%A7%D7%A8-%D7%97%D7%A8%D7%93%D7%99%D7%9D.pdf

הראל בן שחר תמי. "אוטונומיה חינוכית, תוכנית הליבה ומימון ציבורי של החינוך : על חוק מוסדות חינוך תרבותיים ייחודיים התשס"ח-2008". משפט וממשל י"ב (2009).

<http://weblaw.haifa.ac.il/he/Journals/lawGov/Volume121/08-Harel.pdf>

וינברג-קורניק גליה. בין "מראית עין" לאותנטיות : חוויות, משמעויות והשתמעויות בקרב "יוצאים בשאלה". חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת חיפה, 2012.

זטקובצקי איליה וראובן גל. בין מח"ר להיום : מערכת אקדמית לחרדים על פרשת דרכים. חיפה, ישראל :

מוסד שמואל נאמן, 2015. <https://www.neaman.org.il/Files/6-434.pdf>

זיכרמן חיים. שחור כחול-לבן : מסע אל תוך החברה החרדית בישראל. תל אביב, ישראל : הוצאת משכל, 2014.

חקק יוחאי. בין קודש לתכלס : גברים חרדיים לומדים מקצוע. ירושלים, ישראל : מכון פלורסהיימר, 2004.

http://fips.huji.ac.il/sites/default/files/floersheimer/files/hakak_vocational_training_for_ultra_or_thodox_men.pdf

יוצאים לשינוי. אתר העמותה. <https://www.leshinuy.org/>

כהן בצלאל. מצוקה ותעסוקה בחברה החרדית : מבט מבפנים. ירושלים, ישראל : מכון פלורסהיימר, 2005.

http://fips.huji.ac.il/sites/default/files/floersheimer/files/cohen_economic_hardship_in_haredi_society.pdf

כהנר לי, גלעד מלאך ומאיה חושן. שנתון החברה החרדית בישראל : 2017. ירושלים, ישראל : המכון הישראלי

לדמוקרטיה ומכון ירושלים לחקר ישראל, 2017. <https://www.idi.org.il/media/9930/the-yearbook-of-haredi-society-in-israel-2017.pdf>

לופו יעקב. מפנה בחברה החרדית : הכשרה מקצועית ולימודים אקדמיים. ירושלים, ישראל : מכון

פלורסהיימר, 2003. [http://www.imc.org.il/wp-](http://www.imc.org.il/wp-content/uploads/2016/02/%D7%9C%D7%95%D7%A4%D7%95-2003-%D7%97%D7%A8%D7%93%D7%99%D7%9D.pdf)

content/uploads/2016/02/%D7%9C%D7%95%D7%A4%D7%95-2003-%D7%97%D7%A8%D7%93%D7%99%D7%9D.pdf

- מלאך גלעד. הסדריות חדשה : אסטרטגיה של מדיניות ציבורית ביחס לחרדים. חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, 2013.
- מלאך גלעד, מאיה חושן ולי כהנר. שנתון החברה החרדית בישראל : 2016. ירושלים, ישראל : המכון הישראלי לדמוקרטיה ומכון ירושלים לחקר ישראל, 2016.
https://www.idi.org.il/media/7882/haredi_shnaton.pdf
- מלאך גלעד ולי כהנר. שנתון החברה החרדית בישראל : 2018. ירושלים, ישראל : המכון הישראלי לדמוקרטיה ומכון ירושלים לחקר ישראל, 2018.
<https://www.idi.org.il/media/12168/the-yearbook-of-ultra-orthodox-society-in-israel-2018-he.pdf>
- מלחי אסף. צבא התעסוקה לחרדים. ירושלים, ישראל : המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2017.
<https://www.idi.org.il/media/10246/a-bridge-to-employment-the-benefits-of-military-service-for-ultra-orthodox-men.pdf>
- מנהל הרכש הממשלתי. "מכרז להפעלת תכנית הכנה לבחינות בגרות ללומדים במגזר החרדי".
<https://www.mr.gov.il/officestenders/Pages/officetender.aspx?PID=562356>
- משרד מבקר המדינה ונציבות תלונות הציבור. "דוח שנתי 69: הוועדה לתכנון ולתקצוב - ות"ת".
<https://www.mevaker.gov.il/sites/DigitalLibrary/Documents/69b/2019-69b-301-Haskala.pdf>
- משרד האוצר. השינויים הדמוגרפיים והשלכותיהם על המצרפים הפיסקליים בשנים 2014-2059. אסף גבע.
http://www.mof.gov.il/ChiefEcon/EconomyAndResearch/ArticlesSet/Article_20150518.pdf
- . "סקירה כלכלית שבועית : 24 בספטמבר 2017".
http://mof.gov.il/chiefecon/economyandresearch/doclib/skiracalcalit_24092017.pdf
- . "סקירה כלכלית שבועית : 17 בדצמבר 2017".
http://mof.gov.il/chiefecon/economyandresearch/doclib/skiraclacalit_17122017.pdf
- משרד העבודה, הרווחה והשירותים החברתיים. "מבחנים למתן תמיכות לסטודנטים מהמגזר החרדי הלומדים לתואר הנדסאי בשנה"ל תשע"ט".
https://employment.molsa.gov.il/Publications/Subsidies/documents/scholarshipsstudents2018_pr_oce.pdf
- משרד התעשייה, המסחר והתעסוקה מנהל מחקר וכלכלה. גברים חרדים בשירות צבאי טכנולוגי : השתלבות בוגרי מסלולי שח"ר בשוק העבודה, דו"ח מחקר הערכה. אסף מלחי.
<http://economy.gov.il/Research/Documents/X12244.pdf>
- . מרכזי פיתוח תעסוקת חרדים (מ פ ת ח) : מאפיינים סוציו-דמוגרפיים ותעסוקתיים של הפונים והפעילות במרכזים דו"ח מס' 1. חגית סופר-פרומן.

<http://employment.jdc.org.il/sites/default/files/researches/%D7%9E%D7%A4%D7%AA%D7%97%20%D7%9E%D7%90%D7%A4%D7%99%D7%99%D7%A0%D7%99%D7%9D%20%D7%A1%D7%95%D7%A6%D7%99%D7%95%20%D7%93%D7%9E%D7%95%D7%92%D7%A8%D7%A4%D7%99%D7%99%D7%9D%20%D7%95%D7%AA%D7%A2%D7%A1%D7%95%D7%A7%D7%AA%D7%99%D7%99%D7%9D%20%D7%A9%D7%9C%20%D7%94%D7%A4%D7%95%D7%A0%D7%99%D7%9D.pdf>

סימון יעל. "זכות היציאה" ממיעוט לא ליברלי ומודל "המרחב ההשתתפותי": מערכת החינוך בצרפת ודיון ראשוני בישראל". משפט וממשל י"ב (2009).

<http://weblaw.haifa.ac.il/he/Journals/lawGov/Volume121/07-Simon.pdf>

פרוסט טל. "ליבה לשם מה? הערת פסיקה בעקבות פסק דין רובינשטיין: זכות היציאה וחינוך לחשיבה ביקורתית במסגרת לימודי הליבה במגזר החרדי בישראל". מחקרי משפט ל' (2016).

פרי-חזן לטם. החינוך החרדי בישראל: בין משפט, תרבות ופוליטיקה. ירושלים, ישראל: המכון למחקרי חקיקה ולמשפט השוואתי ע"ש הרי ומיכאל סאקר, הפקולטה למשפטים, האוניברסיטה העברית, 2013.

פרידמן מנחם. החברה החרדית: מקורות מגמות ותהליכים. ירושלים, ישראל: מכון ירושלים לחקר ישראל, 1991. <http://jerusalem.institute.org.il/upload/haredcom.pdf>

---. "על הניסים: פריחתו של 'עולם התורה' (הישיבות והכוללים) בישראל" בתוך ישיבות ובתי מדרשות בעריכת עמנואל אטקס. ירושלים, ישראל: מרכז שז"ר בשיתוף מרכז דינור באוניברסיטה העברית, 2006. <https://faculty.biu.ac.il/~mfriedma/Al-Hanisim.pdf>

צ'רנוביצקי מיכל ודבורה פלדמן. החצר האחורית של החינוך בישראל מערכת החינוך החרדית: תמונת מצב והמלצות מדיניות. ישראל: קרן ברל כצנלסון, 2018. <http://www.berl.org.il/wp-content/uploads/2018/02/%D7%93%D7%95%D7%97-%D7%9E%D7%A2%D7%A8%D7%9B%D7%AA-%D7%94%D7%97%D7%99%D7%A0%D7%95%D7%9A-%D7%94%D7%97%D7%A8%D7%93%D7%99%D7%AA.pdf>

קפלן קימי. "חקר החברה החרדית בישראל: מאפיינים הישגים ואתגרים" בתוך חרדים ישראלים: השתלבות בלא טמיעה? בעריכת עמנואל סיון וקימי קפלן. ירושלים, ישראל: מכון ון ליר בירושלים / הוצאת הקיבוץ המאוחד, 2003.

---. "חקר החברה היהודית הדתית בישראל: הישגים, החמצות ואתגרים", מגמות נ"א 2 (2017).

רגב איתן. "השכלה ותעסוקה במגזר החרדי" בתוך דוח מצב המדינה: חברה, כלכלה ומדיניות 2013 בעריכת דן בן-דוד. ירושלים, ישראל: מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל, 2013. http://taubcenter.org.il/wp-content/files_mf/stateofthenationreport2013hebrew10.pdf

---. " אתגרים בהשתלבות חרדים בלימודים אקדמיים " בתוך דוח מצב המדינה : חברה, כלכלה ומדיניות 2016 בעריכת אבי וייס. ירושלים, ישראל : מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל, 2016.

http://taubcenter.org.il/wp-content/files_mf/snr2016heb62.pdf

שני אורנה. חרדים מהגרים לישראליות : הדיסקורס של בחורים מהקהילה החרדית על "היציאה לשאלה" ותהליך השתלבותם בחברה הישראלית. חיבור לשם קבלת התואר מוסמך אוניברסיטה, אוניברסיטת בן גוריון, 2005.

שנפלד משה, "היוצאים בשאלה : מנפילה בין הכסאות להזדמנות אמתית", גדיש ט"ו (2015).

http://meyda.education.gov.il/files/AdultEducation/gadish/moshe_shenfeld.pdf

Berman Eli and Ruth Klinov. "Human capital investment and nonparticipation: Evidence from a sample with infinite horizons (Or: Jewish Father Stops Going to Work)", *Discussion Paper No. 97.05*. Jerusalem, Israel: The Maurice Falk Institute for Economic Research in Israel, 1997.